

Олександр БАБІЧ

ПУТІВНИК  
по ОДЕСІ

Харків  
«ФОЛІО»  
2017

# Прогулянка Приморським бульваром

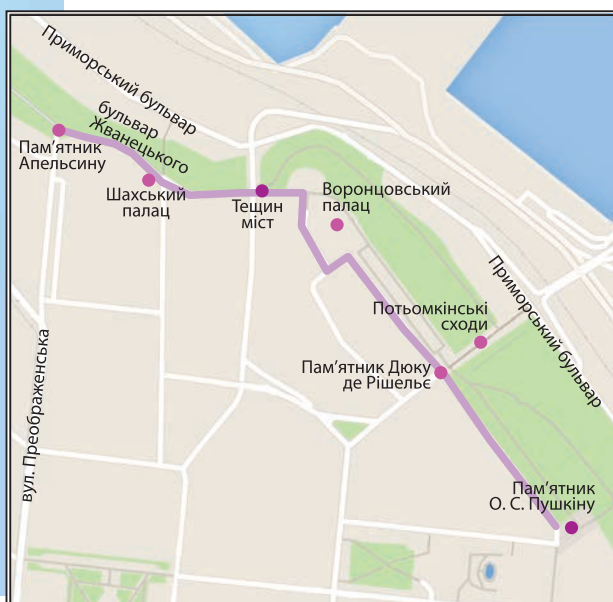
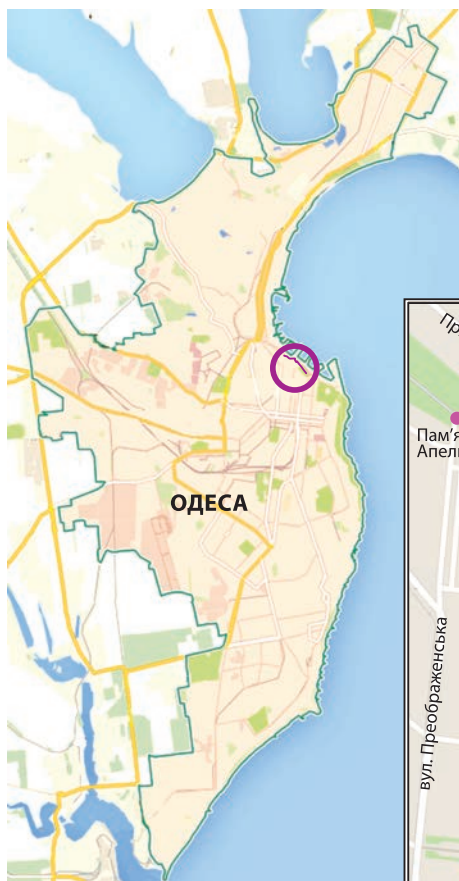
**У** Одесі немає центру. Ні, ну, звісно, можна рулеткою виміряти географічну точку точно посередині шляху від Іллічівки на півночі до Люндорфу на півдні і від берега моря на сході до Застави 1 на заході. Але сказати будь-якому одеситу: «Зустрічаємося в центрі» — це не сказати нічого конкретного. Так ви не зустрінетеся. Центр в Одесі великий. Він окреслений Старопортофранківською вулицею та старими її про-

довженнями, тобто від Пересипського мосту — з одного боку і до моря на пляжі Ланжерон, з іншого. А от парадний вхід в цей центр дуже зрозумілий та ошатний. Це Бульвар. **Приморський бульвар**. Адже Одеса від початку будувалася від моря і від порту.



**ЦВ ВІД ОДЕСИТА.** Всі вулиці міста йдуть від моря. Якщо ви заблукали, рухайтесь в бік зменшення нумерації будинків і вийдете максимально близько до гавані. Крім того, в центральній частині Одеси всі вулиці перетинаються під прямим кутом — не пройдете по цій, рушайте по паралельній.

Для мене бульвар завжди починається від «Апельсина». Я живу зовсім поруч з ним, і мої діти з першого року свого життя гралися біля цієї недоладної споруди. Знайти його вам буде не складно. Це самий поча-



ток вулиці Преображенської та її перетин з бульваром Жванецького. Саме на цьому місці стоїть єдиний у світі «Пам'ятник хабару». Або офіційно — «Пам'ятник апельсину-рятівнику». (Хоча діти часто його називають «Карета Попелюшки».) Передісторія у нього така: зійшовши на російський престол, Павло I став робити багато капостей вслід померлій матері і серед інших «реформ» скасував указ про будівництво Одеси. Про це відразу ж дізнався Дерібас. Він і підказав городянам, як задобрити імператора. За його рекомендацією одесити спорядили обоз апельсинів, і, завантаживши їх у бочки, відправили до столиці. (Пригадуєте знамениту телеграму від О.Бендера до А.Корейко: «Вантажте апельсини бочками. Брати Карамазови?») Бочки були непротистими. Їх зсередини вистелили овечим хутром, що дало можливість в лютому довести весь вантаж в цілості і порадувати хворого Павла. Важко тепер з'ясувати, чи з'їв великодержавний Паша всі 3000 «апельсинок», не заробивши діатезу, але такий яскравий презент поділяв. Імператор подякував за «надіслані від жителів Одеси помаранчі, вбачаючи в посилці цій знаки... їх старанності» і повелів продовжити будівництво порту та міста.



Пам'ятник Апельсину-рятівнику

Ось про це й встановили пам'ятник у 2004 році. Гроші на нього виділили кілька впливових городян з дуже «не дуже» репутацією. От одесити, які вмюють швидко знаходити правильні назви неправильним спорудам і перейменували «Пам'ятник апельсину-рятівнику» в «Пам'ятник хабару».

Тут же погляньте на три величезних будинки радянської забудови. Нічого незвичайного. В багатьох містах схожих хоч греблю гати. Але наші — іменні. Їх називають «ЛЕНІН», «ПАРТІЯ», «НАРОД». Саме ці три слова були закріплені на дахах висоток так, щоб усі кораблі, які заходили в порт, розуміли, що тут до чого. Ще в 90-ті роки слова зрізали й здали на металобрухт, але жителі цих будинків ще й досі, позначаючи потрібний корпус, кажуть: «Я живу в ПАРТІ!».

Залишимо їх позаду і пройдемо 30 метрів уздовж обриву. Подивіться направо, бачите незвичайний, готично-романський особняк? Ось цей — з вежами, зубцями, вузькими віконцями й витонченою чавунною решіткою. Це **Шахський палац**. Побудований він був поляком Феліксом Гонсіоровським для польського аристократа Зенона Бржозовського. Але цього в місті вже ніхто не пам'ятає. Зате кожен вам розповість, як прибіг сюди, рятуючись від революції, перський шах Мухаммед Алі зі своїм гаремом (чомусь завжди у гідів фігурує цифра — 80 дружин!), і з 1906-го до 1918 року прожив в цьому особняку. От городяни й стали казати: «Будинок Шаха», «Шахський палац»... Ну, може, й не 80 дружин було у нього, але 50 точно. У листі до англійського прем'єр-міністра Вільяма Гладстона він писав: *«Запевняю вас, що легше п'ятдесят років прожити з однією дружиною, ніж один рік — з п'ятдесятьма дружинами»*. Не будемо пробувати! Ось так і прилипла до зовсім не східної будівлі ця назва.



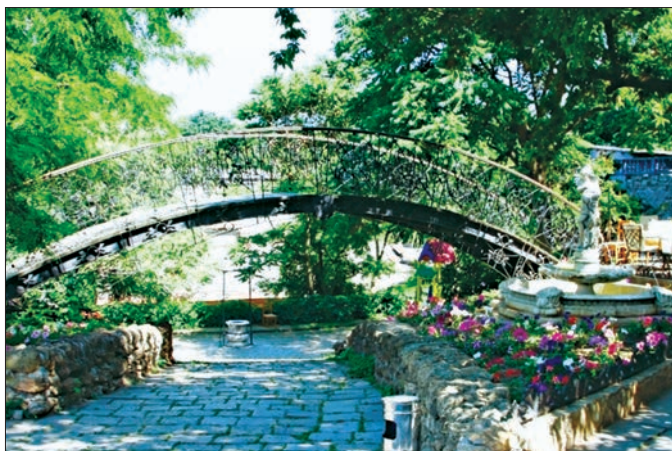
Шах Мухаммед Алі



Шахський палац

**ЦВ ВІД ОДЕСИТА.** Не полінуйтеся пройти від Шахського палацу праворуч вулицею Гоголя метрів 50. Ви побачите пречудовий будинок Фальц-Фейнів, або Будинок з атлантами. Атланти, що тримають на своїх спинах небосхил, — це герб Всесвітнього клубу одеситів.

Далі на нашому шляху відразу безліч цікавих одеських штучок, зібраних в одному місці. Це **«Куточок старої Одеси»**. Не впевнений, та мені здається, що хтось із чинowników від освіти вирішив, що місту потрібне місце, де дітям можна все й одразу розповісти про історію Одеси, і велів організувати таку



Місток у «Куточку Старої Одеси»

точку. (Ну, я б так напевно й зробив.) Подивіться, скільки цікавого навколо. Праворуч стара альтанка на кам'яному острівці — вона колись стояла у дворі Фальц-Фейнів. Тут же маленький горбатий місток, що елегантно вигнув спину над доріжкою. Ось так всі 13 мостів Одеси перекинуті через балки та яри або функціонують як шляхопроводи. (Адже в Одесі немає жодної річки.) Про відсутність в місті своєї питної води нагадає й мармурова чаша колодязя, що стоїть під мостом. Можете навіть стрибнути в неї. Не бійтеся, не потонете. На це місце її перенесли з одного з дворів і просто поставили на плити вулканічної лави. А ось у дворах під такими ж колодязями є цистерни для збору дощової води. На зорі життя міста з прісною водою були такі проблеми, що економили навіть дощову, збираючи по водостоках в такі ємності. Тому й дахи одеських будинків односхили й направлені всередину двору.

А ще роздивіться, як виглядає вапняк-черепашник на парапетах — такий вигляд мав перший варіант мощення одеських заплених вулиць. Це верхній, кристалізований шар того самого черепашнику, з якого збудована вся Одеса. (Ми про нього детальніше поговоримо, коли вирушимо до

катакомб). А чорні плити у вас під ногами — це базальт — вулканічна лава, яку в Одесу кораблями везли з Італії. Місто всіма можливими способами намаглося боротися з усюдипроникаючим степовим пилом. Пам'ятаєте у Пушкіна в «Євгенії Онєгіні»: *«В курній Одесі жив тоді я...»*. Класик наївся нею під зав'язку. Щоправда, далі в поемі він оптимістично радує майбутніх туристів:

*Та вже каміння дробить молот,  
І незабаром брук лункий,  
Мов панциром покриє місто,  
Урятувавши від стихій.\**

\* «О.С. Пушкін — українською мовою». Зібрання творів в 4-х томах. — Переклад українською мовою за ред. М. Т. Рильського та Л. Д. Дмитренка). Тут і далі вірші Пушкіна українською цитуються за цим виданням.



«Закохане серце»

Славний куточок ця «Стара Одеса». Наші молодята дуже люблять тут фотографуватися, й обов'язковим ритуалом є чіпляння замка на **«Закохане серце»**, встановлене саме тут. Дякуємо тим, хто його створив, бо воно героїчно врятувало **Тещин міст** від обвалення.

От вийдіть на Тещин міст і зупиніться посередині. Відчуваєте, як він легенько похитується? Не лякайтеся, так його хитає останніх 45 років. І нічого! А от коли на його поручні молодята поначіплювали кілька тонн замків, ось тоді він закректав. Тут не до жартів, він же на



Тещин міст



Взяття Гаджибея. Худ. Порхет



Замок Гаджибей

одній тятіві висить і точно не був розрахований на такі прояви кохання та пристрасті. Спочатку він був розрахований лише на те, щоб один важливий дядько ходив в гості до своєї «двоюрідної мами». Був у нас в 60-х роках минулого століття такий собі перший секретар обкому Михайло Софронівич Синиця. Сам він жив, як і годиться, на Приморському бульварі, а його теща по цей бік Військової балки. Тещу свою він щиро любив. А ще дуже любив «хильнути» зайвого. За цю його слабкість відразу ж отримував прочуханку від дружини й просту-

вав навколо яру через Сабанеїв міст, який у вас зараз має з'явитися праворуч. Шлях не довгий, щоб аж надто, та все ж і це було йому не до влодоби. От він і наказав збудувати міст прямо до будинку тещі. Так і лишилося в пам'яті народній творіння Синиці — Тещин міст. Спасибі йому велике — мені так до дому набагато ближче йти, а вам по Бульвару гуляти.

Ідемо далі по мосту до **Воронцовського палацу**.

Якщо ви перейшли Тещин міст, то ви вже на території Во-

ронцовського палацу. Просто під вами закопані залишки тієї самої Гаджибейської фортеці, яку в 1789 році взяв штурмом Хосе Дерібас. Не намагайтеся щось від неї знайти. Російські війська та українські козаки каменя на камені від неї не залишили. Через 30 років на місці фортеці постав красень-палац.

Тут можна затриматися і все як слід роздивитися. Для початку підніміться на колонаду-бельведер і помилуйтеся панорамою Одеської затоки. Яка краса! Бачите вдалині, на протилежному боці бухти, масив багатопверхових будинків? Це найбільший спальний район Одеси. От від нього й починається місто на півночі і тягнеться вздовж бухти майже на 60 кілометрів. Лівише Поскота — так лагідно городяни називають цей житловий масив, далі тягнеться довга смуга без висотної забудови — це Пересип. Люди похилого віку не дарма досі її назву вимовляють з твердим «П» на кінці: Пересип — граматично так правильніше. Це дійсно пересип, намитий морем. Коса, і на ній складно було будувати щось велике. Зате з легкістю про неї склалися пісні. Проспівайте негайно: «Але й Молдаванка і Пересип поважають Костю-моряка».



Колонада-бельведер, з якої відкривається дивовижна панорама Одеської затоки

**ЦВ ВІД ОДЕСИТА.** Молдаванка — це не дівчина молдавської національності й зовнішності. Це такий район Одеси. Ми туди з вами обов'язково сходимо на окремій прогулянці.

Доки не спустилися з колонади, роздивіться гавані одеського порту. Найдалша — це Нафтова — там добре помітні великі баки під ПММ.

Там, де видніється великий елеватор — це Хлібна гавань.

Великий, іржавий док плаває в Робочій гавані, там раніше роз-



**Військова гавань**

ташовувався величезний судно-ремонтний завод.

А прямо під вами — Військова гавань. Її важко сплутати з чимось, в ній стоять бойові кораблі і великий вітрильник «Дружба».

Так само, як і ви зараз, Михайло Семенович Воронцов дивився на гавань з цього самого місця майже 200 років тому. Тільки якщо ви з туристично-пізнавальною метою, то він з суто практичною — так щоранку він дивився міські новини: що стоїть на ближньому рейді, хто зайшов і що вивантажує, скільки і яких прапорів в порту. І заразом попивав чай-каву-печиво та люб'язно розмовляв зі своєю красунею дружиною Єлизаветою Ксаверівною.

Ходімо до палацу, там є їхні портрети і там логічніше про них розповідати.

Воронцов був генерал-губернатором Новоросії та намісником Бессарабії аж 23 роки. А тоді, між іншим, це були всі землі між Дуна-

єм та Тбілісі. От і покеруйте таким шматочком землі без інтернету та мобілок. А цей блискучий генерал і керівник справлявся зі своїми обов'язками ідеально, титанічно працюючи на благо вітчизни. І дружину свою при цьому любив і пестив. А потім у нього в канцелярії з'явився дрібний чиновник від Міністерства закордонних справ якийсь О. С. Пушкін. Цей теж захотів пестити Єлизавету Ксаверівну. Віршів їй наприсвячував з добрий десяток. Воронцов поблагливо терпів це майже цілий рік. А потім відіслав Пушкіна на... сарану. Так і наказав: «*А їдьте-но, Ви, юначе, розбиратися, як в губернії боротьба з сараною ведеться*». Пушкін страшенно образився, але поїхав. Та замість двомісячного відрядження провів в дорозі менше тижня й повернувся. Воронцов був трохи спантеличений і відразу ж наказав Пушкіну писати звіт. Ну, той при ньому й написав: «*Сарана летіла і сіла, посиділа, все з'їла й далі полетіла*». Ох, що тут почалося...

Бачимо, не склалося у Пушкіна з государевою службою.

Їдучи з Одеси, він черкнув пасквільну епіграмку про хорошу людину Воронцова:

*Полу-милорд, полу-купец,  
Полу-мудрец, полу-невежда,*



**М. С. Воронцов**

*Полу-подлец, но есть надежда,  
Что будет полным наконец.*

Даремно це зробив Пушкін, даремно. Потім, кажуть, шкодував про цей пасквіль.

А Воронцова на прощання цьому халамиднику ще сердоліковий перстень подарувала. Пам'ятаєте: «Бережи мене, мій талісман...»? Це все одна історія. До речі, мало не забув попередити: всі ці пристрасні любовного трикутника не в цьому палаці відбувалися, а в будинку Фундукля на розі Торгової і Пастера. А цей палац Пушкін не міг відвідувати, він виїхав з Одеси за два роки до закладки Воронцовського палацу.

Щоб ще вас трошки затримати біля цього цікавого місця, пораджу зазирнути всередину. Якщо вахтерка Будинку дитячої творчості змилюється, то пройдіться залами та коридорами і роздивіться двері й камінові полиці — вони всі привезені з Михайлівського палацу Павла Першого.

**ЦВ ВІД ОДЕСИТА.** Щоб потрапити до палацу, скажіть, що ви на виставку. Там зазвичай на першому поверсі проходять художні виставки і на них пускають безкоштовно.

Пройшовши під колонадою по старих мармурових плитах і роз-



**Е. К. Воронцова**



Приморський бульвар. Фото початку ХХ ст.

глядаючи вікна турецького кабінету, ви можете вийти на **Бульвар**.

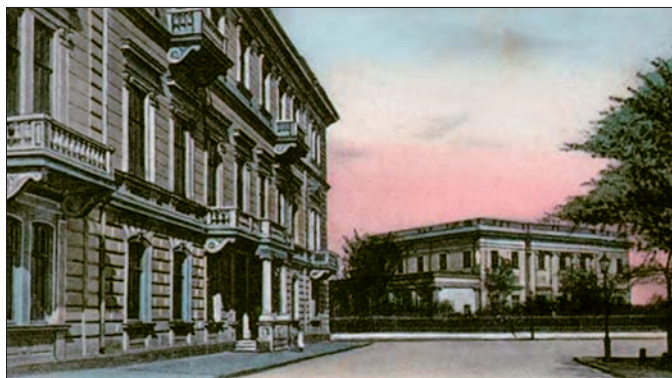
Ось воно — найулюбленіше місце прогулянок городян.

Воронцов добре усвідомлював, що у тодішньої Одеси не було парадного обличчя. Історик А. О. Скальковський писав: «На місці теперішнього Миколаївського бульвару (так тоді називали Приморський бульвар — О.Б.) була пустка з берегами, що обвалювалися. Втім, ще довго і після 1798 року Миколаївський бульвар був місцем звалища сміття, майже до 30-х років ХХ століття». І тоді своїм прикладом Воронцов почав забудову не надто доглянутих схилів, затиснутих між двома балками (тепер це Військовий та Карантинний спуски).

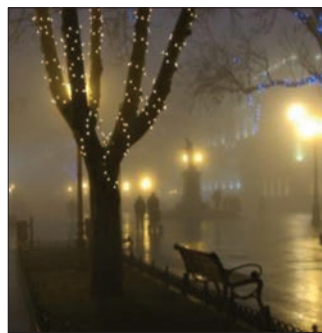
Допоміг йому в цьому блискучий військовий інженер Шарль Мішель Потьє. Він провів роботи з укріплення схилів і протягнув від палацу пряму лінію найкрасивіших

будинків. Пізніше в самому центрі була окреслена напівциркульна площа і з'явився пам'ятник Дюку.

Прогуляйтеся уздовж старовинних красивих особняків. Про кожен з цих будинків можна говорити довго з захопленням, але ми обговоримо лише найяскравіші факти.



Будинок Потоцького



Нічний бульвар сьогодні

**Приморський бульвар №1**— від початку будинок Потоцького. В цьому будинку була прогімназія Іліади, в якій, за власним зізнанням, навчався Остап Бендер. А потім там розмістилася редакція «Моряка», де починали свій письменницький шлях Ілля Файнзільберг (майбутній Ільф), Ісаак Бабель, Юрій Олеша,



Приморський бульвар. Літографія середини ХІХ ст.

Костянтин Паустовський, Едуард Багрицький...

**Будинок №2** був побудований для Варвари Столипіної, а потім по черзі належав Голіцину, Строганову, Демидову... Вибирайте, хто вам цікавіший!

**№3** отримав у власність Павло Якович Маріні, який обіймав посаду керуючого дипломатичною канцелярією графа Воронцова. Таким чином, саме він фактично був безпосереднім начальником Пушкіна. По-сусідськи, та й не тільки, в цей

# ЗМІСТ

Вступ .....	3
Прогулянка Приморським бульваром .....	5
Прогулянка Дерibasівською від краю до краю .....	16
Прогулянка кримінальною Одесою з невеличкими відступами на наукові та навколокультурні питання .....	28
Літературна прогулянка, рясно присмачена цитатами .....	40
Повз Дерibasівську — центром до моря .....	52
Прогулянка єврейською Одесою. Або! .....	69
«І Молдаванка, і Пересип...», а ще Слобідка, Бугаївка .....	79
«Фонтан черемухою вкрився, бульвар Французький весь цвіте...» .....	94
Катакомби Одеси (яскраві розповіді про похмурі підземелля) .....	107
Музеї Одеси .....	114
Театри Одеси .....	123
Додаток .....	129

